

Morala in vrednote v Kantovem filozofskem sistemu

Ob 200-letnici Kantove smrti

Uvod

Immanuel Kant (1724-1804) gotovo velja po vplivu, ki ga je imel na poznejše generacije, za enega najvplivnejših filozofov vseh časov. Njegova stališča še danes ostajajo v samem središču mnogih filozofskih razprav. Njegova dela so odločilno vplivala na nadaljnji razvoj filozofije, še posebej na področju metafizike, morale¹ in etike.²

Obča veljavnost moralnega zakona

Kar je dobro, prav in pošteno, velja za vse. Z drugimi besedami je obča veljavnost ena najbolj osrednjih značilnosti moralnega zakona. Na tej občosti gradi Kant vso svojo moralno filozofijo. Področje moralnega spraševanja uvrsti med tista vprašanja, ki so za človeka odločilna in bistvena. O tem govori v *Kritiki čistega uma*³: »Vse zanimanje mojega uma (tako spekulativnega kot praktičnega) se združuje v naslednjih treh vprašanjih: 1. Kaj moram vedeti? 2. Kaj moram storiti? 3. Kaj smem upati? Prvo vprašanje je čisto spekulativno. (...) Drugo vprašanje je zgolj praktično. (...) Tretje vprašanje: če delam, kar moram, kaj smem upati, je hkrati praktično in teoretično. Vsako upanje je hkrati upanje blaženosti. Blaženost pa je v potešitvi vseh naših stremeljenj.«⁴

Zanj vprašanje 'kaj moram vedeti' nikakor ni najpomembnejše. Človek je bitje, ki ne le spoznava, ampak je še prej bitje, ki deluje. Človek ne spoznava samo stvari, ki že so, ampak hoče in dela tisto, kar še ni. In znan je

njegov izrek⁵: »Dve stvari navdajata dušo z vselej novim in naraščajočim občudovanjem in strahospoštovanjem, čim pogosteje in vztrajneje se razmišljanje z njima ukvarja: **zvezdnato nebo nad menoj in moralni zakon v meni**. Ne ene ne druge ne smem iskati in ju enostavno domnevati zunaj mojega obzorja kot nekaj, kar je zagrnjeno s temo ali pa se nahaja v področju čezmerne: vidim ju pred seboj in ju neposredno povezujem z zavestjo moje eksistence.«⁶

Pogojni in brezpogojni ukaz

Moralnost nam narekuje norme človeškega ravnanja, to kar je človek dolžan narediti in kar mu je kakor zaukazano. Poznamo več vrst ukazov, zato je potrebno razlikovanje. Od Kanta naprej se še posebej rado razlikuje med hipotetičnim (pogojnim) in kategoričnim (brezpogojnim) ukazom ali zahtevo. Med hipotetične ali pogojne ukaze štejemo tiste, ki izražajo pogoje za dosega kakega cilja. Npr.: »Za redno zaposlitev je potreben strokovni izpit«. Če kdo ne želi doseči redne zaposlitve, strokovni izpit neha biti zanj dolžnost. »Če hočeš biti zdrav, ne kadi.« Znova gre za primer, ko je odpoved kajenju pogoj za dosego cilja, ki je zdravje. Če pa za koga zdravje ni cilj, se mu tudi kajenju ni treba odpovedati. Ob tem se nam hitro zastavi vprašanje, ali ima človek pravico, da ima ravnodušen odnos do svojega zdravja in posledično do življenja. Ali je ukaz varovanja svojega življenja in zdravja odvisen od pogojev ali pa je trdnejši

in stoji sam v sebi? Na takšen način se je spraševal tudi Immanuel Kant.

Prišel je do zaključka, da moralne norme niso obvezne zgolj *hipotetično* (pogojno), ampak *kategorično* (brezpogojno). Za človeka je obvezno, da je moralen, in ta obveznost ni odvisna od nobenega pogoja. Iz tega sledi, da je brezpogojni velelnik (imperativ) biti dober človek, ali bolje rečeno, delati in živeti tako, kakor je prav. Moralni velelnik je *kategoričen*. To pa ne izključuje dejstev, da moralnost v marsikaterem pogledu služi dobrim ciljem in je koristna. Vendar lastna korist pri morali ni ne zadnji in ne edini cilj. Zadnji cilj ali razlog je ona sama, kajti moralnost je vrednota ali cilj, ki stoji sama v sebi. Ker je moralnost absolutna vrednota ima svoj lastni cilj, ni pa sredstvo za doseg česa drugega, tudi sreče ne, kar pa ne izključuje njenega morebitnega povzročanja.⁷

Tu bi dodal, da je hipotetični imperativ, ki ukazuje pod določenim pogojem, primerljiv z današnjo teleološko etiko, pri kateri je dejanje ali njegova opustitev tedaj pravilna, če njegove dobre posledice prevladajo nad slabimi. Pri kategoričnem imperativu pa lahko govorimo o deontološki etiki, za katere utemeljitelja velja Kant. Deontološka etika narekuje takšne sodbe o kakšni vrsti dejanja, ki se sploh ne ozirajo na posledice, ali pa vsaj ne izključno.⁸

Človekova svoboda je pogoj za moralnost

Človek živi v prepričanju, da je svoboden. To prepričanje prihaja do izraza v vsem njegovem družbenem življenju, predvsem pa v zakonodaji in sodstvu. Kajti kakšen smisel bi imela zakonodaja in sodstvo, če človek ne bi bil svoboden in za svoja dejanja ne bi mogel odgovarjati. Prav tako nas na človekovo svobodno delovanje opozarja izkustvo pekoče vesti, ki brez svobodne izbire ne bi imelo smisla. Kot vidimo, je problem svobode tesno povezan z vprašanjem morale ali npravnosti. Kant o tem

govori v *Kritiki praktičnega uma*: »Svoboda je brez dvoma *ratio essendi* moralnega zakona, moralni zakon pa je *ratio cognoscendi* svobode«. ⁹ Z drugimi besedami je moralnost sad dejstva, da smo svobodni, svoboda pa je razlog, da moralnost sploh je, kajti kolikor so naša dejanja svobodna, toliko so potreba moralnosti.¹⁰ »Svoboda in brezpogojen praktični zakon se torej vzajemno sklicujeta drug na drugega.«¹¹

Vrednote med iracionalno željo in racionalno presojo

Fenomenološka-transcendentalna filozofija vrednot daje vrednotam globlji temelj, kot pa *empiristično-relativistična* filozofija, ki postavlja človeka za absolutnega stvarnika svojih vrednot. Vrednote niso samo projekcija prigradnih človekovih teženj, ampak se človek projicira vanje, saj brez njih ne more postati človek. Vrednote imajo svoj temelj v cilju in nadosebni usmerjenosti človekovega uresničevanja samega sebe. Takšno pojmovanje vrednote še posebej poudarjajo razni novokantovci: vrednota je kategorija ali transcendentalna norma transcendentalnega subjekta. Kakor so Kantove kategorije imanentna in občevljavna struktura človekovega spoznavanja, tako so vrednote imanentne strukture človekovega vrednotenja, kar omogoča, da se v vrednotah strinjamo in jih lahko sploh vrednotimo.¹²

Srečnost

Aristotel utemeljuje moralo na ideji dobrega ter jo povezuje s srečo. Tu je točka, kjer se Kant najbolj oddaljuje od Aristotela in ga na tak način ne sprejema, čeprav ga neposredno ne imenuje. Za Kantovo moralo srečnost nikakor ni in ne more biti odločilen nagib. Moralnost je zanj stvar uma, medtem ko je srečnost stvar naše čutne narave in ne presega ravni empiričnega, izkustvenega doživetja, »kajti srečnost ni stvar uma ampak domišljije, ki počiva samo na empiričnih temeljih, od katerih zaman pričakujemo, da bi določali kako dejanje.«¹³ Tudi po

Kantu je srečnost naravni cilj vseh razumnih bitij, vendar so napotila k njemu bolj nasveti kakor ukazi in sodijo prej pod krepost pametnosti in razsodnosti kakor prave morale. Kajti praktična morala ima opraviti s praktično nujnimi zakoni, zapovedmi, ki ukazujejo *neposredno*.¹⁴ »Končno obstaja imperativ, ki določeno ravnanje zapoveduje neposredno, ne da bi mu postavil za temelj in pogoj kakšen drug cilj. Ta imperativ je *kategoričen*. Ne zadeva materije dejanja in tudi ne tega, kar naj sledi iz njega, temveč formo in princip, iz katerega ta izhaja; in njena bistvena dobrota je v namenu, uspeh pa je lahko kakršen koli. Ta imperativ lahko imenujemo imperativ *nravnosti*.«¹⁵

Razlika med teleološkimi in deontološkimi etikami je predvsem v tem, da teleološke etike izhajajo iz platonske in aristotelske ideje dobrega in srečnosti, ki je cilj ali 'telos' delovanja in življenja. Deontološke pa izhajajo iz ideje zakona, dolžnosti in obveznosti. Teleološki vidik dobrega ali vrednote in deontološki vidik obveznosti ali dolžnosti morale, ki želi biti to v pravem pomenu besede, se ne moreta povsem ločiti, saj se bolj ali manj med seboj dopolnjujeta. Kant zastavi deontološko etiko preveč skrajno, saj ob poudarjanju pomena moralnega prepričanja, namena in dolžnosti ne more ostati brezbrizna do posledic moralnih odločitev in dejanj. Nasprotno, pravilno prepričanje in namen sam po sebi zahteva tudi dobre posledice.

Kantov deontološki način ni brez pomanjkljivosti, saj se takšna čista deontologija ali etika prepričanja zavzema samo za svoj prav in za to, da bi človek izpolnil svoje dolžnosti in ohranil svojo vest neomadeževano. Za posledice pa mu je vseeno. S tem bi človek zapadel v drugo skrajnost, ki je dobro prikazana v starem pregovoru: »Fiat iustitia, pereat mundus«, »Naj se zgodi, kar je prav, tudi če ves svet propade«.

Ker ta smer ne zadošča, se ne moramo strinjati s Kantom, da je med etiko odgovor-

nosti in etiko prepričanja nepremostljiv prepad. Nasprotno. Etika odgovornosti zahteva na koncu etiko prepričanja. Teleološko utemeljevanje morale začenja predpostavljati deontološko. In obratno. Etika prepričanja, ki zahteva pravilnost dejanja in se naravnost sprašuje neposredno o svojih dolžnostih, ne more ostati ravnodušna do dobrih ali slabih posledic svojih ravnanj. Zastaviti si mora vprašanje, ali je dejanje, ki ima hude posledice, lahko še pravilno.¹⁶

Vest

Kakor je izvorno samozavedanje ali kaka druga temeljna človekova duhovna zmožnost, tako je moralna zavest ali vest človekova *izvirna* umska zmožnost in dejavnost. Kant pravi o njej: »Ravno tako vest ni nekaj, kar bi se dalo pridobiti in ni nobene dolžnosti, da bi si jo priskrbeli, ampak jo ima vsak človek kot moralno bitje kot takšno v sebi.«¹⁷

Iz tega sledi, da je ni mogoče zvesti ali zreducirati na kaj drugega, še bolj izvirnega in osnovnega. Lahko pa jo opisujemo in fenomenološko razčlenjujemo. Na podlagi svoje izvirnosti in temeljnosti se kaže, da je moralnost človekova bistvena zmožnost in razsežnost in je vsak normalno razvit človek poleg vseh drugih značilnosti bistveno in neogibno tudi moralna osebnost. Če vest ne bi bila izvirna, tudi moralnost ne bila izvirna. Vest bi s tem postala samo izpeljanka ali posledica kake bolj izvirne človekove sposobnosti. Kakor sta izvirna človekovo spoznavanje in njegov čut za lepoto, tako je tudi moralnost izvirna.¹⁸

Kant poudarja vlogo uma pri vesti: »Kajti vest je praktični um, ki človeku v vsakem primeru kakega zakona predstavlja njegovo dolžnost, da ga odveže ali obsodi. Njeno razmerje se torej ne nanaša na kakšen predmet, temveč samo na subjekt. Torej je dejstvo, ki ne izostane ...«.¹⁹ Vest je tista, ki konkretno in vsebinsko določa človekovo dolžnost. Pri 'glasu vesti' ima razum osrednjo in odločilno vlogo.²⁰

Postulati praktičnega uma

Za Kantovo transcendentno filozofijo je značilno, da na podlagi izhodišč praktične filozofije rešuje vprašanja, ki so ostala odprta na ravni *Kritike čistega uma*. Pri tem ima vprašanje osebne identičnosti in svobode posebno mesto. Vendar je potrebno tukaj razlikovati, kajti svoboda in morala bivata na dveh različnih področjih. Svoboda je temelj bivanja morale, morala pa je temelj za spoznavanje svobode. Glede svobode, kot vrednote, Kant ne najde pravega usklajenega mesta glede na njegov celotni filozofski sistem. V *Kritiki čistega uma* postavi za vesoljno zakonitost materialne zakone, ki popolnoma determinirajo naše življenje in ne dopuščajo svobode, v *Kritiki praktičnega uma* pa postavi

svobodo kot postulat, kajti šele svoboda omogoča moralo.

Seveda pa človeka spodbujajo k dejanju le nagibi. Do sem se Kant zgleduje po Humu, ki je bil mnenja, da samo interes ali želja, ne pa razum, more človeka spodbuditi k dejanju. Iz tega sledi, da človek ne more biti moralen brez slehernega nagiba, zato Kant dodaja, da je nagibe, ki so sicer izraz človekovega interesa in ga ogrožajo v dostojanstvu moralnega cilja v sebi, potrebno postaviti tako, da je na prvem mestu spoštovanje moralnega zakona. To moralno čustvo bi naj bilo popolnoma brez vsake druge primesi. Vendar tudi vemo, da noben človek ni sposoben uresničiti absolutnega moralnega življenja, tako da vedno obstaja oddaljenost med človekovim moral-

Salvador Dalí: *Portret Luisa Buñuela*, 1924, olje na platnu, Nacionalni muzej kraljice Sofie, Madrid.

nim idealom in dejanskim človekom. Rigorizem Kantove morale je na dveh področjih, in sicer v tem, da izključuje iz moralnosti kot take idejo dobrega in postavlja na pravo mesto moralne dolžnosti, predvsem pa v tem, da priznava, da je popolna moralnost človeku nedosegljiva. Teženja in nagoni so tisti, ki vodijo človeka kot naravno bitje. Iz tega sledi, da človek deluje na dveh ravneh: na ravni čiste umne oziroma na ravni občevaljavne moralne dolžnosti, ki ne izvira iz posebnih želja ter teženj, in na ravni, kjer so teženja in nagibi izvor vsakega človeškega delovanja.

Glede na to, da ima človek teženja, se ne trudimo, da bi človek teženje po sreči povsem zavrgel. Med spoštovanjem moralnega zakona in teženja po sreči ni povsem ločilne stene. Da človek ne ostane v sebi razklano in nerazumljivo bitje, morata biti združljiva in se ujemati med seboj, ob tem pa ne smemo pozabiti, da sta si različna in da med njima ni vzročne zveze. Po eni strani teženje po sreči ni vzrok moralnosti, saj v tem primeru moralnost ni prava in avtonomna. Po drugi strani pa moralnost ni vedno vzrok sreče, saj iz izkušenj vemo, da najboljši ljudje niso obvarovani pred trpljenjem. Tukaj naletimo na tretje človekovo protislovje: protislovje med moralnim in fizičnim redom.

Kljub temu pa Kant ne pristane na to, da bi bila ta dva reda popolnoma nezdružljiva: moralnost bi ostala samo nekakšna nedosegljiva iluzija ali »fata morgana«, pa tudi sreča, ki moralnemu človeku po njegovi vrednosti edinemu pripada, bi ostala povsem nedosegljiva. Fizični in moralni red bi se v tem primeru popolnoma razhajala in enost človeka v smislu teoretičnega in hkrati praktičnega bitja bi prav tako razpadla. Moralno prizadevanje bi že vnaprej obveljalo obsojeno na neuspeh. Na podlagi tega Kant pravi, da moralnost zahteva, da predpostavljamo in verujemo v nesmrtnost duše in v njeno sposobnost za večno izpopolnjevanje ter v obstoj Boga,

ki zagotavlja poslednjo usklajenost fizičnega in moralnega reda. Na tak način Kant na ravni praktičnega uma rešuje vprašanja, ki so ostala odprta na ravni teoretičnega uma.

Postulati praktičnega uma so torej po Kantu svoboda, nesmrtnost duše in bivanje Boga, saj bi brez njih praktični um prišel v protislovje s seboj. Da človek kot moralno bitje lahko smiselno ostane to, kar je, so potrebne te nujne hipoteze. Subjektivno gledano so ti postulati nujni, tudi če objektivno, teoretično in znanstveno gledano ne morejo veljati za znanstvene resnice. Po Kantu je potrebno verovati tudi v te postulate, če želimo verjeti v moralnost.²¹

1. Razlika med moralo in etiko je v tem, da so pri morali bolj poudarjene dolžnosti in zapovedi. Kar je za moralo obvezno, je za etiko dobro. Morala predstavlja zavest o obveznostih in konkretnih dolžnostih, etika pa zavest o moralnih vrednotah in moralnem dobrem (A. Stres, *Etika*, Družina, Ljubljana, 1999, II.).
2. Prim. A. Stres, *Zgodovina novoveške filozofije*, Družina, Ljubljana, 1998, 91.
3. Prim. A. Stres, *Etika*, Družina, Ljubljana, 1999, 7.
4. I. Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, B 832-833.
5. Prim. A. Stres, *Zgodovina novoveške filozofije*, 107.
6. I. Kant, *Kritika praktičnega uma*, *Analecta*, Ljubljana, 1993, A 288.
7. Prim. A. Stres, *Etika*, 16-17.
8. Prim. A. Stres, *Etika*, 104-105.
9. I. Kant, *Kritik der praktischen Vernunft*, A 5.
10. Prim. A. Stres, *Etika*, 36.
11. I. Kant, *Kritik der praktischen Vernunft*, A 52.
12. Prim. A. Stres, *Etika*, 77-78.
13. I. Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, BA 47.
14. Prim. A. Stres, *Etika*, 109-110.
15. I. Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, BA 43.
16. Prim. A. Stres, *Etika*, III.
17. I. Kant, *Die Metaphysik der Sitten. Mytaphysische Anfangsgründe der Tugendlehre*, A 37.
18. Prim. A. Stres, *Etika*, 184.
19. I. Kant, *Die Metaphysik der Sitten. Mytaphysische Anfangsgründe der Tugendlehre*, A 37-38.
20. Prim. A. Stres, *Etika*, 186.
21. Prim. A. Stres, *Zgodovina novoveške filozofije*, 110-III.